

RUTH KOVALINKOVÁ

ÚVAHA O HODNOCENÍ JAKO JEVU LINGVISTICKÉM

Člověk vstupuje do světa s pláčem: s prvním, zatím ještě nereflektovaným a čistě fyziologickým projevem prvního kritického pohledu na skutečnost. Milovat a nenávidět, přijímat a odmítat, obdivovat a hanět, zkrátka zaujímat hodnotící postoje, to je nepochybně jedna ze základních poloh lidského vztahu ke světu i k sobě samému. Řečeno lapidárně s filozofem W. Sternem — „Hodnotím, tedy jsem“.

Jako takové je hodnocení také velmi frekventovaným tématem jazykové komunikace a ve své podstatě s jazykovým vyjadřováním dokonce úzce souvisí — teprve v hodnocení vyjádřeném jazykem se neformulovaný pocit nebo postoj stává skutečným hodnocením. Tento fakt se výrazně reflektuje v jazykovém systému, a to větší či menší měrou v jeho jednotlivých rovinách. Proto považujeme otázku hodnocení v lingvistice za legitimní a zasluhující pozornost. Důkazem je existence celých skupin jazykových prostředků, které slouží k vyjadřování hodnocení, jako jsou např. v lexikální rovině především adjektiva kvalifikační (vyjadřují příznak jako výsledek vědomého hodnocení objektivně existujícího příznaku jevu, které mluvčí provádí subjektivně v rozpětí příznaků obou antonymních členů (např. *dobrý* — *zlý*, *veselý* — *smutný*, *plný* — *prázdný*, *pěkný* — *ošklivý*)), ale i řada partikulí či interjekcí a dalších typů výrazů. Čeština také disponuje množstvím slovotvorných prostředků se sémantickým rysem hodnocení různého druhu (např. sufixy subjektivního hodnocení, charakteristickými pro tvoření deminutiv a augmentativ aj.).

V syntaktickém plánu jsou nejvýznamnějším exponentem hodnocení kvalifikující predikátory. Hodnocené substantivum mohou predikovat vlastnost („někdo/něco je nějaké“): *být starý*, *být krásný*, *být laskavý*...; shodu vlastností („někdo/něco je stejné jako někdo/něco“, „někdo/něco je stejně nějaké jako něco“): *být stejný*, *být stejně starý*...; různost vlastností nebo jejich míry („někdo/něco je jiné než někdo/něco“): *být jiný než*, *nebýt jako někdo*, *být starší než*... Hodnotící jsou ale také např. predikátory vyjadřující psychosomatické stavy („být někomu nějak“): *být někomu mdlo*, *být někomu nevolno*, *být někomu pod psa*...

Také na rovině výpovědi jako konkrétní elementární komunikativní jednotky, kontextově a situačně zapojené, vstupuje jazykově vyjadřované hodnocení do

řady různých vztahů: jako vlastní intence mluvčího (potom bychom mohli dokonce mluvit o speciálním typu ilokučního aktu — evaluativu); jako složka ilokučního aktu; jako součást propozice; jako referování o hodnocení; a jako hodnotící perlokuční akt (všechny výše zmíněné typy jsme podrobněji popsali v práci (1997)).

Hodnocení může být vyjadřováno explicitně či implicitně, může být jádrem sdělení nebo pouze jeho doprovodem, může být vyjádřeno pouhou intonací či slovosledem. Pozoruhodné je také to, že (vedle jazykového systému) druhý nejpoužívanější lidský znakový systém — mimika — slouží zřejmě takřka výhradně vyjadřování postojů hodnotícího charakteru. (Např. Anatomie pro výtvarníky (Zrzavý, 1977) uvádí tyto mimické výrazy: bolest, smích, pláč, pohrdání, nelibost, radost, něha, hrůza, zděšení, strach, smutek, hněv, pýcha apod.)

Abychom mohli blíže zkoumat jazykové prostředky pro vyjadřování hodnocení, je dobré pozdržet se zamyšlením nad podstatou tohoto jevu jako takového, a to z různých hledisek. (Toto zdržení může být pochopitelně jen tak dlouhé, jak dovolují meze tohoto příspěvku. Některé důležité problémy, jako je např. (z filozofického hlediska stěžejní) problém objektivit hodnocících soudů a ontologické povahy hodnot — nebo také vztahu hodnocení a poznání — musíme do určité míry ponechat stranou.)

Hodnocení bychom mohli charakterizovat jako vztah mezi člověkem a hodnoceným. Do tohoto vztahu vstupuje třetí prvek, a sice kritérium hodnocení v širokém smyslu. Problém hodnocících kritérií je zásadní, neboť jsou konstitutivní pro hodnotící akt. Míjíme jimi *hledisko*, z něhož se k hodnocení přistupuje, vyjádřitelné formou hodnotící osy vymezené antonymy různého druhu, jako je např. základní a nejobecnější osa „dobré...špatné“ nebo jí podřízené osy, např. „správné...nesprávné“, ale i různé osy ve vztahu k základní ose autonomní, např. „relevantní...nerelevantní“, „malé...velké“ apod. Všechny tyto autonomní osy mohou být v určitých kontextech kombinovány s osou základní, tj. každá predikovaná vlastnost může v určitém kontextu vyjadřovat i hodnocení, což vyplývá z obecně lidské tendence „osmyslovat“ svět, neboli podřizovat jej svým hodnotám a cílům.

Druhou částí hodnotícího kritéria je *norma*, která plní funkci měřítka, s nímž se hodnocené srovnává. Zdá se, že primární, emocionální hodnocení je „přednormové“, resp. že hodnocený objekt není vztážen k žádnému normativnímu postulátu a tuto funkci zde plní hodnotící subjekt sám (to ovšem nevylučuje možnost, že subjekt je ve svých primárních postojích podvědomě „determinován“ obecnými normami, které sdílí). Tuto domněnku podporuje fakt, že při jazykovém vyjadřování psychosomatických stavů a procesů hodnotícího charakteru bývá zpravidla nutné vyjádřit nějakou formou původce hodnocení, resp. nositele tohoto stavu (např. ve větách konstruovaných predikátory typu *je mi líto, štve mě, že...*).

Norma je nezbytným předpokladem uskutečňování každé sociální komunikace mezi jednotlivci, a tak se stává vlastně nutným předpokladem vzniku a existence každé společnosti vůbec. Norma je tak *sociálním faktem* — každodenní skutečností. Jako *sociální normy* chápeme všechny typy konvencí, mravů, zvy-

ků, sociálních vzorců a pravidel. Sociální normu lze obecně definovat jako stanovené pravidlo chování, jehož zachovávání je ve společnosti vyžadováno a vynucováno. V moderní společnosti se stává jedním ze způsobů, jak vůbec chování *tematizovat* a zabránit bezbřehosti v možnostech chování. Působí na pozadí plurality možností jako selekce určitých možností a vyloučení ostatních možností (chování).

Pozoruhodnou analýzu normy estetické provedl Jan Mukařovský (1936). Pro nás je důležitý zvláště jeden jeho poznatek, zobecnitelný i na jiné typy norem. Podle něj je specifickou charakteristikou normy jako takové fakt, že ačkoli tíhne k bezvýjimečné závaznosti, nemůže jí nikdy dosáhnout, neboť by přestala být normou a stala by se zákonem. (Odtud také označování právních norem, jež mají nejvyšší nároky na závaznost, termínem zákony.) Konstitutivní vlastností normy a estetické normy zejména je tedy možnost jejího porušování, princip, který Mukařovský nazývá *antinomií* neomezené závaznosti normy a její *negace* — neustálé proměnlivosti. Tento princip je potom vlastním východiskem *možnosti hodnotit*.

Zajímavou úvahu o úloze normy (zvl. etické) ve vztahu jazyka ke světu rozvíjí N. D. Arutjunova (1994). Upozorňuje, že cyklický běh světa se řídí předem stanovenými normami, zákony a nařízeními („Světlem vládne norma.“). Naproti tomu v cyklu lidského života, jímž Arutjunova rozumí posloupnost fází PERCEPCE — ŘEČOVÁ AKTIVITA — NOMINACE — UMĚLECKÁ TVORBA hraje vůdčí úlohu abnormalita: Člověk *nevnímá* normativní, obyčejné, obvyklé věci a lidé *nemluví* o každodennostech — témata komunikace se orientují směrem k tomu, co vybočuje z běžné zkušenosti. K tomu potřebují odpovídající slovník — proto i třetí část cyklu — *nominace* je orientována ke všem druhům nestandardních situací. *Fikce* a *imaginace* je přímo založena na deviaci.

Odtud přechází Arutjunova k charakteristice „diskurzu lidské pravdy“ jako textu, jenž se týká lidského světa (*Lebenswelt*) a který je specifický z hlediska své pravdy — nelze jej redukovat na fakta a ověřitelné obecné soudy, protože připouští různý úhel pohledu a vytváří syntézu pravdivosti a spravedlnosti. V tomto diskurzu „se spojují *modalita alétická* a *deontická*“. První z nich ustanovuje vztah výpovědi ke světu (pravdivostní hodnotu) a má tendenci ke gramatikalizaci, druhá vztah světa k normě (normativní hodnotu) — a to etický nebo praktický — a tenduje k lexikalizaci. Například věta *Tento člověk se dopustil krádeže* vyjadřuje určitý fakt. To je její pravdivostní hodnota, vyjádřená slovesnou formou indikativu. Zároveň ale tematizuje chování, které je porušením etických norem, a tak vyjadřuje lexikálními prostředky negativní hodnotu normativní. Soudy o lidském chování tedy vycházejí ze dvou relací — ze vztahu k realitě a vztahu k normě.

Generování normy je z hlediska diskurzu neproduktivní a činy ve shodě s normou tu působí jako neakce — většinou dokonce postrádají přímou nominalizaci. Běžná informace se týká, jak už bylo řečeno, zpravidla jen nenormativních témat. Ta mají svá přímá pojmenování (doplňování informace detaily vede k rozlišení tříd nenormativních akcí na subtřídy nebo druhy, což má za

následek obohacování slovní zásoby): *Tento člověk se dopustil krádeže, loupil, vloupal se, vykradl, ukradl, oloupil, vytuneloval...* Výpověď o neakci naopak nepotřebuje detaily, není deskriptivní, pouze konstatuje fakta a vystačí se slovy obecného významu. Norma pouze zapovídá krást. Nevyčísluje druhy krádeží, jichž se má člověk vyvarovat. Norma je jedinečná, anomálie jsou četné.

S dodatečnou informací, deskripcí akce vždy korespondují principy klasifikace. Různost subtypů nenormativních akcí lze měřit podle vzdálenosti, jež je dělí od normy. Tak jsou tyto akce nejen *klasifikovány*, ale také *kvantifikovány* — jsou nejen *popisovány*, ale i *hodnoceny*. Tím nabývají souměřitelnosti a srovnatelnosti. Normativní hodnota (na rozdíl od hodnoty pravdivostní) připouští odstupňování. Podle Arutjunové tak etika konvertuje kvalitu v kvantitu. (Např. vyjádřitelnou jako míra deviace, determinující míru odměny nebo trestu na tomto či na onom světě.) Tak dostáváme důležitou charakteristiku diskurzu lidské pravdy: interakci dvou protichůdných principů *rozdělení a odstupňování*, které vyznačují vztah diskurzu ke skutečnosti a k mravnosti. Podobně F. Čermák uvádí, že „v souvislosti s jazykovým pojmenováním lze uvést hlavně dvě ze základních psychických činností, které nacházejí svůj výraz i v jazykovém výrazu, *klasifikaci a kvalifikaci*“ (Čermák, 1994, s. 37) — „*zařazení a hodnocení*“ (s.164). Čermák tu, na rozdíl od Arutjunové, neakcentuje kvantitativní povahu hodnocení, soustřeďuje se spíše na distinkci objektivní povahy klasifikace vůči subjektivní a většinou individuální povaze kvalifikace. Musíme ovšem podotknout, že oba texty sledují zcela jinou myšlenku. Právě proto je ovšem zajímavé, že docházejí ke srovnatelným závěrům.

Fakta jako body v logickém prostoru jsou uspořádána v sekvenci na hodnotovém žebříčku. Podle Arutjunové je tedy vlastním hodnocením určení vzdálenosti popsaného jevu od normy (míra deviace). Norma vztahující se z hlediska mravnosti na lidské jednání je vyjádřitelná třemi deontickými predikátory *morálně možné (dovolené)*, *morálně nutné (příkázané)* a *morálně nemožné (zakázané)* (Ricken, 1995). Mravní norma je tedy soud, který tvrdí propozici, v níž se vypovídá deontický predikátor o způsobu jednání. Hodnocení vztahené k této normě může být vyjádřeno dvěma predikátory, resp. jednání může být hodnoceno ze dvou hledisek: z hlediska správnosti, potom *příkázané* a *dovolené* je *správné*, *zakázané* je *nesprávné*. Zdá se ale, že ryzí hodnocení se děje z hlediska *dobry* — *špatny*. Potom *možné* — *dovolené* je buďto indiferentní nebo *dobré* (v případě překročení normy, povinnosti pozitivním směrem), *nemožné* — *zakázané* je *špatné* (vychýlení z normy negativním směrem) a *nutné* — *příkázané* je z hlediska těchto hodnotících predikátorů indiferentní. Aby bylo možné nějaké jednání hodnotit jako *dobré*, nesmí být tedy ani *zakázané* ani *příkázané*, aby bylo možné nějaké jednání hodnotit *vůbec*, nesmí být *příkázané*.

Akt hodnocení tedy předpokládá ve své podstatě určitou, nejméně dvoupoložkovou stupnici hodnot, ke které se (zjednodušeně řečeno) objekt hodnocení přirovnává. Hodnocení je potom vlastně zjištění, zda a jak (v jakém stupni) objekt odpovídá hodnotě. V tom smyslu lze hodnotící predikátory rozlišit podle toho, k jaké stupnici, hodnotové ose se při jejich užití mluví vztahuje. (Máme na mysli výše zmíněné hledisko.) Toto třídění lze potom dále zpřesnit specifi-

kováním užšího úhlu pohledu, který mluvčí při hodnocení uplatňuje. Mluvčí totiž obvykle použitím jednotlivých predikátorů signalizuje (zpravidla na základě jejich lexikálního významu), jakou normu pro své hodnocení zvolil (např. etickou, estetickou, kritérium prospěšnosti, zákonnosti...) a který z možných aspektů hodnocené situace akcentuje. Tím se ovšem evaluativní význam takových výrazů spojuje s různě dominujícím významem deskriptivním (např. výrazy hodnotící obecně bez deskriptivního aspektu *být etické, být správné* aj., deskriptivní význam zahrnující *být laskavé, být nespolečenské*...).

Jako příklad jsme zvolili predikátory hodnotící jednání nebo situace obecně eticky, protože se jedná o jeden ze základních typů hodnocení a zejména proto, že na nich lze dobře demonstrovat výše zmíněné poznatky o jevu hodnocení. Jazyk skutečně pracuje s představou hodnocení odstupňovatelného na lineární ose, přičemž závaznou normu chápe jako jednobodovou, tedy neodstupňovatelnou. Zároveň se zde projevuje možnost tuto závaznou normu porušit, což, jak jsme již zmínili, je konstitutivní vlastností normy jako takové. Jde o podskupinu, která (v námi navržené klasifikaci (1997)) patří do třídy predikátorů hodnotících v rozpětí osy „dobré...špatné“, a to z hlediska etických norem. Na ně se těmito predikátory odkazuje obecným pojmem bez bližší specifikace způsobu, jakým hodnocené jednání tento obecný soubor norem naplňuje nebo porušuje (deskripce jednání). Jde např. o predikátory: *být etické, mravné, morální / být neetické, nemravné, nemravnost, nemorální*.

Tato adjektiva, plnící funkci predikativa, jsou jakostní desubstantivní adjektiva, vyjadřující atributivní příznak určované substance na základě vztahu k jiné substancii — etickému souboru norem — a zároveň vyjadřují i hodnocení tohoto příznaku jako vlastnosti v užším smyslu, která substancii charakterizuje a kvalifikuje. Pohybují se na pomezí mezi adjektivy kvalifikačními a deskriptivními — což se projevuje v nevyhraněnosti jejich gramatických a sémantických vlastností. Např. jejich možnost stupňovat vyjadřovaný příznak je přinejmenším omezená, schopnost přibírat sufixy subjektivního hodnocení (např. deminutivní a augmentativní) je vyloučená a kvantifikace výrazy typu *velmi, zcela, docela, dosti, trochu* je omezena zvláštním způsobem: zatímco negativní protějšky mohou zakládat predikátory, které lze obohatit všemi výrazy tohoto typu (např. *je velice, velmi, zcela, dosti, trochu, poněkud neetické, nemravné, nemorální*), predikátory vyjadřující pozitivní hodnocení mohou být rozvíjeny pouze výrazy zesilujícími jejich význam, nikoli těmi, které jejich význam, resp. kvalifikaci jimi vyjadřovanou parcializují (např.: *je velice, velmi, zcela etické, mravné, morální* X * *je dosti, trochu, poněkud etické, mravné, morální*). Zdá se, jako by osa pro hodnocení těmito predikátory měla zvláštní charakter, přičemž pozitivní hodnocení by bylo symbolizováno pouze jedním bodem na této ose (není nic mimo tento bod, co by mohlo být nazváno etickým, predikát *být etické* nelze rozmělnit ani intenzifikovat, lze pouze zdůraznit hodnocení výrazy typu *velice*), zatímco negativní hodnocení má jistý rozsah, předpokládá možnost různé míry, intenzity nemravnosti. To také dokazuje možnost obohatit pozitivně hodnotící predikátory výrazy typu *zrovna, právě*, v jejichž sémantice je skryt význam blízký onomu „jednobodovému rozsahu“: *není zrovna etické / není právě morální*. Naopak

v případě predikátorů hodnotících negativně lze vyjádřit dosažení krajní míry: *je přímo neetické*, z čehož vyplývá odstupňovatelnost hodnocení, která u pozitivně hodnotících výrazů možná není: **je přímo etické*. Jiným dokladem je ekvivalence predikátorů *není příliš etické — je neetické*. V tomto případě jde o eufemizující vyjádření, proto není možná ekvivalence *není příliš etické — *je trochu etické*, zatímco bychom mohli připustit ekvivalenci *není příliš neetické — je (jen) trochu neetické*.

Tato vlastnost predikátorů vyjadřujících soulad s normou vyplývá z toho, že jednat eticky znamená jednat předepsaným způsobem — nejde tedy v případě užití těchto predikátorů o vlastní hodnocení, ale o predikování relativně objektivní vlastnosti „odpovídá etické normě“.

Závěrem bychom se chtěli krátkou poznámkou vrátit k problému verifikovatelnosti hodnotících soudů. Jak jsme viděli, v hodnocení hraje významnou úlohu norma. Protože zřejmě není možné žádný popisný predikátor převést na hodnotící, aniž bychom alespoň předpokládali hodnotící premisu nebo normu, máme za to, že skutečné hodnocení ze své podstaty není verifikovatelné, resp. není verifikovatelné v dimenzi pravdivostních hodnot, nýbrž v dimenzi hodnot normativních, a to na základě konsenzu, který určuje odstupňování nenormativních akcí. To ovšem lingvistice její vztah k tomuto problému jistě neusnadňuje.

LITERATURA:

- ARUTJUNOVÁ, N. D.: Etika a pravda. Slovo a slovesnost, 55, 1994, s. 116–120.
- ČERMÁK, F.: Jazyk a jazykověda. Praha 1994.
- DOROTÍKOVÁ, S.: Filozofia a problém hodnoty. Bratislava 1980.
- ENGLIS, K.: O poznávání a hodnocení. Rozprava se Zd. Neubauerem. Bratislava 1947.
- GREPL, M. — KARLÍK, P.: Skladba češtiny. Olomouc 1998
- GREPL, M. — KARLÍK, P.: Skladba spisovné češtiny. Praha 1989.
- CHEEPEN, CH. — MONAGHAN, J.: Hierarchy and linearisation in the description of objects: Evaluation as a structuring item in explanatory discourse. In: Item Order in Natural Languages. Proceedings of LP'94. s. 46–52. Praha 1994.
- KONVALINKOVÁ, R.: Klasifikace predikátorů vyjadřujících explicitní hodnocení situací. Dipl. práce (rkp.). Brno 1997.
- MLUVNICE ČEŠTINY I — Fonetika. Fonologie. Morfonologie a morfematika. Tvoření slov. Praha 1986.
- MLUVNICE ČEŠTINY III — Skladba. Praha 1986.
- PRIBÁŇ, J.: Sociologie práva. Praha 1996.
- PRÍRUČNÍ MLUVNICE ČEŠTINY. Kolektiv autorů. Ed. Karlík, P. — Nekula, M. — Rusínová, Z. Praha 1995.
- MUKAŘOVSKÝ, J.: Studie z estetiky. Praha 1966.
- RICKEN, F.: Obecná etika. OIKOYMENH, Praha 1995.
- SEARLE, J. R.: Speech Acts. An Essay in the Philosophy of Language. Cambridge 1970.
- STERN, W.: Person und Sache. III. vydání. Oddíl Wertphilosophie. Leipzig 1924.
- SVĚTLÝ, J.: Hodnoty a hodnocení. Praha 1977.
- VÁROSS, M.: Úvod do axiologie. Bratislava 1970.
- VOLKOVÁ, B.: K emotivní sémantice a sémiotice. Slovo a slovesnost, 53, 1992. s. 11–21.
- ZILLIG, W.: Bewerten. Sprechakttypen der bewertenden Rede. Tübingen 1982.
- ZRZAVÝ, J.: Anatomie pro výtvarníky. Praha 1977.

REFLEXION DE L' EVALUATION EN TANT QUE PHENOMÈNE LINGUISTIQUE

Juger, considérer, prendre des attitudes et en tirer des conclusions — ce sont des aspects essentiels de notre rapport envers nous-mêmes et le monde qui nous entoure. Cette réalité se reflète même dans la langue par un inventaire assez vaste de moyens linguistiques servant à émettre une évaluation. Pour cette raison ce phénomène s' avère comme l' objet légitime de la considération linguistique. Le point de départ de nos réflexions consiste dans la caractéristique de l' évaluation du point de vue des disciplines non linguistiques. Dans ce sens, les critères d' évaluation et la norme représentent pour nous les notions fondamentales de notre approche.

Ruth Konvalinková
Ústav českého jazyka
Filozofické fakulty MU
Arna Nováka 1
660 88 Brno

